

مروری بر مقاله «ساز و کار خداوند در معرفت بخشی»

اصغر غلامی*

چکیده: نگارنده در این گفتار، مقاله «ساز و کار خداوند در معرفت بخشی» نوشته دکتر محمد رضا ارشادی نیا (در سفینه شماره ۲۳) را نقد می‌کند، که خود در پاسخ گفتار آقای بیابانی اسکویی است. به گفته نگارنده، ناقد (ارشادی نیا) میان مباحث نویسنده قبلی (بیابانی) خلط کرده است. وی در این گفتار، درباره جبر و اختیار، معرفه الله و فطری بودن آن، تأثیر علل در بهره‌مندی از معرفت، و سخنان ناقد در این موارد توضیح می‌دهد. و مطالبی از نویسنده قبلی تأکید می‌کند.

کلید واژه: معرفت خدا - آیات و روایات / جبر و اختیار / فطرت / توحید / علیّت / بیابانی اسکویی - محمد / ارشادی نیا - محمد رضا، نقد و بررسی.

اشاره

در پی درج مقالات استاد محمد بیابانی اسکویی در باب معرفت خدا، نقدی از

دانشور گرامی جناب دکتر محمدرضا ارشادی نیا به دستمان رسید که در شماره پیشین سفینه درج شد. در پاسخ آن نقد، نوشتاری از استاد اصغر غلامی برای ما رسیده که اینک به نشر آن می پردازیم. فصلنامه سفینه، تضارب آراء اندیشمندان را، یکی از اهداف اصلی خود می داند و در این راستا، از نقدهای علمی استقبال می کند. از این گونه برخوردار، امید می بریم که گامی در راه وصول به حقیقت برداریم. و توفیق از خداست.

(فصلنامه سفینه)

از هفتمین شماره مجله وزین سفینه تا شماره اخیر، سلسه مقالاتی از استاد محمد بیابانی اسکویی پیرامون «معرفت خدا» منتشر می گردد. انگیزه نگارش این مقالات - چنان که در نخستین شماره آن مورد تصریح نگارنده قرار گرفته - نقد و بررسی سلسله مقالات «توحید از دیدگاه قرآن ونهج البلاغه» بوده است. در شماره اخیر سفینه نیز مقاله ای با عنوان «ساز و کار خداوند در معرفت بخشی» به چاپ رسیده که به نقد برخی از مقالات یادشده پرداخته است. این امر فرخنده، نشانگر نظر بلند و سعه صدر مسؤولان آن نشریه است و زمینه را برای شکوفایی علم و دانش فراهم می سازد.

چه زیباست که عرصه اندیشه در اختیار تمام دانشوران و اندیشمندان قرارگیرد تا با نقد و بررسی های عالمانه موجب شکوفایی و رشد علم و دانش شوند. و نگارنده مقاله «ساز و کار خداوند در معرفت بخشی» به حق اشاره کرده که باید حرمت ساحت علمی دیگر اندیشمندان رعایت گردد؛ پژوهشگران با بردباری و دقت، نظرات مخالفان خود را مطالعه و در آن تدبر کنند؛ با رعایت ادب دینی و عقلی، نقد علمی خویش را مطرح سازند و از پرداختن به هرگونه حاشیه و سخن بی مورد بپرهیزند.

نگارنده، سلسله مقالات استاد بیابانی را از ابتدا به دقت مطالعه کرده، با علاقه

فراوان این مبحث را پی گرفته‌ام. از این روی، انتشار مقاله‌ای در نقد آنها را غنیمت شمردم و جهت بهره‌مندی از نکاتی که احياناً در مقالات یاد شده مورد غفلت قرار گرفته و نیز اطلاع از اشتباهات احتمالی مولف آنها، مقاله مزبور را با علاقه و دقت مطالعه کردم. اما با کمال تأسف با نوشتاری مواجه شدم که با طرح مسائلی حاشیه‌ای و غیر مرتبط با مباحث علمی موجود در مقالات به نقد آنها پرداخته و سعی کرده احساس درونی خویش را بدون رعایت آداب نقد آشکار کند. به نظر می‌رسد مطالبی که ناقد محترم در این مقاله مطرح کرده، یا ناشی از عدم درک صحیح مطالب علمی است و یا از عدم دقت کافی و لازم در مطالعه آنها و یا جانبداری نسبت به آراء و افکار فیلسوفان می‌باشد. ما در این نوشتار می‌کوشیم به دور از هرگونه حاشیه‌پردازی به توضیح مطالب مقالات پرداخته و به شبهات مطرح شده در نقد یاد شده پاسخ دهیم.

ناقد گرامی در مقاله «ساز و کار خداوند در معرفت‌بخشی» پس از چند صفحه حاشیه‌پردازی، بالاخره عباراتی از چکیده مقاله «معرفت و هدایت فعل خداست» نقل می‌کند که منشأ معرفت خدا را به دو دیدگاه منحصر می‌داند. وی پس از نقل عبارات، این پرسش‌ها را مطرح می‌کند که:

آیا واقعاً فراروی مسأله‌ای به این اهمیت، فقط دو سویه قرار دارد و صاحب نظران در دو سویه متقابل جای دارند؟ یا سویه دیگری هم هست که مقاله با حصرگرایی به دو سویه پیش گفته، از آن محروم مانده است؟

سپس به جای طرح و تبیین رأی خود و توضیح پیرامون اشکال وارده، دوباره به حاشیه می‌پردازد و در نهایت، حدیث شریف «لا جبر ولا تفویض بل امر بین الامرین» را معیار و محور در حوزه افعال خداوند نسبت به بندگان معرفی می‌کند و می‌نویسد:

اکنون سؤال از نگارنده مزبور این است که نظر مبارک ایشان و تبار فکری وی، که معظم شماره‌های وزین «سفینه» را آراسته است، به کدام یک از سه سویه آن

حدیث گهر بار قدسی تبار نشانه می‌رود؟

وی همه تفکیکیان و مرحوم میرزا مهدی اصفهانی را به تناقض‌گویی و اشعری‌گری متهم می‌سازد و مجدداً بحث را به حاشیه می‌کشاند که به نظر نمی‌رسد چندان با آداب گفت و گو و مناظره علمی سازگاری داشته باشد.

در حالی که مقاله «معرفت و هدایت فعل خداست» اساساً وارد مباحث مربوط به حوزه افعال اختیاری بندگان و مسأله جبر و اختیار نشده، و درباره فعل خداوند سخن می‌گوید، ناقد محترم این دو حوزه را خلط کرده و خطاب به مولف مقاله می‌نویسد:

بسیار لازم است، مبانی خویش را از جمله موقف و موضع خویش را در برابر توحید افعالی و نظریه موسوم به جبر و اختیار... مستحکم و مستدل ارائه می‌نمود و پس از آن نظر خود را معطوف به «معرفت و هدایت» می‌نمود، یعنی برای کار خداوند در نسبت به آفریدگان می‌پرداخت، تا معلوم گردد آیا چنانچه مقاله مدعی است، این دو (هدایت و معرفت) فعل مستقیم خداست بدون هیچ تأثیری از سایرین. بشری و غیر بشری! چنان چه در سایر افعال بشر نیز جبر گرایی چنین اقتضائی را دارد.

یا اکتساب محض و تولید صرف است؟ چنان چه اعتزال و تفویض بر آن تمرکز دارد!

یا نه این است و نه آن، و نظر ناب دیگری هم هست که پاک است هم از این و هم از آن، که پیشوایان راستین هدایت و آموزگاران معرفت از عالم قدس به ارمغان آورده‌اند؟

حال سؤال این است که آیا هر فعلی از خداوند که نسبتی با بندگان مختار دارد، باید به صورت امر بین الامرین باشد؟ به عنوان مثال آیا اعطای علم و قدرت و اختیار از سوی خداوند به بندگان مختار، نیز با سازوکار امر بین الامرین است؟ اگر ناقد محترم مقالات را به دقت مطالعه می‌کرد و خود را از ذهنیت فلسفی عاری می‌نمود، متوجه می‌شد که مولف مقالات در این گونه موارد، انسان را مختار

نمی‌شمارد تا جایی برای بحث از امر بین امرین در آن وجود داشته باشد. علاوه بر اینکه معلوم نیست تفسیر وی از «لا جبر ولا تفویض بل امر بین الامرین» چیست؟ آیا معتقد است که انسان - به اقتضای قانون علیت - در حوزه افعال اختیاری، مجبوری است در صورت مختار^۱ و یا با کسانی هم عقیده است که می‌گویند: چون - به مقتضای قول به وحدت شخصی وجود - در دار وجود، گیری نیست، پس بحث از جبر و تفویض - در حوزه افعال اختیاری بندگان - سالبه به انتفاء موضوع است؟^۲ به

۱. چنان که ملاصدرا در این باره می‌نویسد: «اعلم: إن النفس فینا وفي سائر الحيوانات مضطرة في أفعالها و حركاتها... والفعل الاختیاری لا یتحقق ولا یصح بالحقیقة إلا فی واجب الوجود وحده. وغیره من المختارین لا یكونون إلا مضطربین فی صورة المختارین». بدان که نفس در ما و دیگر حیوانات در افعال و حرکاتشان مضطربند... و فعل اختیاری در حقیقت جز از واجب الوجود تحقق پیدا نمی‌کند؛ و در غیر او ممکن نیست فعل اختیاری موجود شود؛ و غیر خدا از مختارها در حقیقت مضطر هستند به صورت مختار. ر.ک: اسفار، ج ۶، ص ۳۱۲.

۲. مؤلف دانشور کتاب «علی بن موسی الرضائیل و الفلسفة الالهیة» می‌نویسد: «علی المشرب الرابع - وهو التوحید الأفعالی، المبحوث عنه فی العرفان النظری، المشهود فی العرفان العملي - لا وجود له إلا مجازا بحيث یكون إسناد الوجود إليه إسناداً إلى غیر ما هو له - نظیر إسناد جریان إلى المیزاب فی قول من یقول: جرى المیزاب - لأن الموجد الإمكانی علی هذا المشرب صورة مرآتية لا وجود لها فی الخارج، و هي مع ذلك تحکی ذا الصورة حکایة صادقة. فحینئذ یصیر معنی نفی الجبر والتفویض عن تلك الصورة، وإثبات المنزلة الوسطی بین الإفراط والتفریط؛ من باب السالبة بانتفاء الموضوع فی الأوّلین، و من باب المجاز فی الاسناد فی الثالث، لأنّ القول بأنّ تلك الصورة الحاکية - التي لا وجود لها فی الخارج - لیست مجبورة ولا مفوضاً إليها؛ قضیة سالبة بانتفاء موضوعها». از مجموع این مطالب، مسأله دیگری روشن می‌شود که اعتقاد به توحید افعالی در کنار قول اشاعره به جبر و قول معتزله به تفویض و قول حکمای شیعه به امر بین الامرین، نمی‌تواند امر محکم و منسجمی باشد. زیرا انسان و دیگر موجودات امکانی، بر اساس این مبانی سه‌گانه (اشاعره و معتزله و حکما) حقیقتاً وجود خارجی دارند، جز آنکه وجودشان ضعیف و نسبت به وجود مطلق، نیازمند است یا بر پایه اعتقاد آنان، وجود انسان عین فقر و ربط محض به وجود مطلق است؛ پس ذات انسان همان اتصال و ارتباط به واجب، یعنی خدای غنی محض است.

بر اساس توحید افعالی که در مباحث عرفان نظری مطرح می‌شود و در عرفان عملی مشهود می‌گردد، تنها وجودی که برای انسان می‌توان لحاظ کرد، یک وجود مجازی است، به گونه‌ای که (طبق معنای مجاز) اسناد وجود به انسان در حقیقت اسناد وجود به چیزی است که صاحب اصلی آن نیست، مثل نسبت دادن جریان آب به ناودان که گفته می‌شود: «ناودان جاری شد» با آنکه جریان حقیقی از آب است.

←

هر حال تا مرد سخن نگفته باشد، عیب و هنرش نهفته باشد.

ناقد محترم در ادامه می‌نویسد:

اگر شناخت و معرفت، فعلی است که فقط و فقط اعطای آن به دست الهی است و به حسب ظاهر برخی از متون در انحصار خداوند است، و هیچ کس را در آن صنع نیست، نه مستقیم و نه غیر مستقیم، چرا پذیرش این فضل و موهبت، فعل بنده و وظیفه او معرفی شده است؟ و بندگانی که وظیفه ادا می‌کنند، چرا این فعل، فعل آنان است نه مانند معرفت، فعل مستقیم خداوند؟

باید توجه داشت که مؤلف مقاله «معرفت و هدایت فعل خداست» تسلیم، اقرار، اذعان و تصدیق قلبی و زبانی را وظیفه بندگان در قبال تعریف خداوند دانسته است؛ پس «قبول» یا به قول ناقد محترم «پذیرش معرفت»، هرگز به معنای انفعال عبد و تحمل معرفت الهی از سوی او نیست. یعنی همان طور که مولف

«بنابراین موجود ممکن، تصویری از حقیقت وجود مطلق است و وجود حقیقی در خارج ندارد و تنها نقش وجودی انسان، حکایت صادقانه از صاحب حقیقی تصویر، یعنی وجود مطلق خداوند سبحان است. حال اگر درباره موجودی که هیچ بهره‌ای از حقیقت وجود ندارد، گفته شود: این موجود نه مجبور است و نه مختار، در حقیقت سالبه به انتفای موضوع است. زیرا حقیقتاً موضوعی به نام انسان وجود ندارد که بخواهیم جبر یا تفویض را از وی سلب کنیم. و اگر ثابت کنیم که انسان موجودی است که بهره‌ای از حقیقت وجود ندارد و در جایگاهی میان دو حالت جبر و تفویض (افراط و تفریط) واقع شده است، به مجاز سخن گفته‌ایم، چون جایگاه میانه را به موجودی نسبت داده‌ایم که حقیقتاً مالک آن مقام نیست. بنگرید: علی بن موسی الرضی الله عنه و الفلسفة الالهیة، ص ۸۹-۸۸. ترجمه از کتاب فلسفه الهی از منظر امام رضی الله عنه، ص ۱۲۷ و ۱۲۸ نقل شد. این کتاب برگردان فارسی کتاب «علی بن موسی الرضی الله عنه و الفلسفة الالهیة» است که با اصلاحاتی از سوی مترجم چاپ شده است.

همچنین علامه طباطبایی در «الرسائل التوحیدیة» می‌گوید: «و اعلم أنّ هناك نظراً آخر یرتفع به موضوع هذه الأبحاث والمشاجرات، و هو نظر التوحید الّذی مرّ فی هذه الرسائل؛ فالأفعال کلّها له، كما أنّ الأسماء والذوات له سبحانه، فلا فعل یملکه فاعل غیره سبحانه حتی یتحقّق موضوع لجبر أو تفویض، فافهم.» بدان در این مسأله نظر دیگری است که با توجه به آن، موضوع این بحثها و مشاجره‌ها به طور کلی از میان می‌رود، و آن نظر توحیدی است که در این رساله‌ها گذشت. پس همه افعال از برای خداست، همانطور که اسما و ذوات همه از برای خداست. پس فعلی نیست که فاعلی غیر خدای سبحان مالک آن باشد تا موضوع برای جبر یا تفویض وجود داشته باشد. دقت کن. بنگرید: الرسائل التوحیدیة، ص ۱۰۷.

مقاله تصریح کرده، مراد از قبول یا پذیرش همان تسلیم، اقرار و اذعان و تصدیق است. روشن است که معرفت بخشی امری است و تسلیم یا انکار پس از دریافت معرفت امری دیگر؛ اولی فعل خداوند است و دوّمی فعل عبد. فرق این دو بسیار روشن است؛ اما سؤال ناقد محترم حداقل برای بنده روشن نیست که چرا به عقیده ایشان اگر معرفت فعل الله باشد، تسلیم در مقابل آن نیز باید از حوزه افعال اختیاری بندگان خارج شود؟

ناقد محترم سپس عباراتی را از مقاله «معرفت و هدایت فعل خداست» نقل می‌کند که به بیان نقش عقل و پیامبران و اولیای الهی در معرفت خدا پرداخته است. وی پس از نقل عبارات می‌نویسد:

در چند سطر این گونه ناسازگار سخن راندن! از نفی صریح گرفته تا نقش مهم، و از عدم مطلق توان قوای ادراکی برای تحصیل معرفت گرفته، تا نامساوی بودن وجود و عدم انبیاء در ایجاد آن! و انگهی با انکار نقش عقل و قوای ادراکی برای حصول معرفت گرفته، تا مخاطب بودن انسان عاقل نه دیگران! و از انکار مطلق نقش انبیاء گرفته تا به کارگرفتن سنت الهی جهت منظور نمودن نقش برای تذکرات و تعالیم آنان، همه حکایت از نارسایی مبنايي در نظریه پردازی دارد.

افزون بر این، توضیحی ارائه نشده که دریافت معرفت توسط عقل، چگونه است؟ معجزه آسا و قهری؟ یا به گونه دیگر؟

چنین اظهار نظری بیانگر شتابزدگی و عدم دقت ناقد محترم در نقد آراء مولف مقالات «معرفت خدا» است که اعتبار علمی این نقد را با پرسش‌های جدی مواجه می‌سازد. اگر ناقد محترم این سلسله مقالات را به دقت مطالعه می‌فرمود، یقیناً پاسخ پرسش‌های خویش را می‌یافت. مؤلف محترم در نخستین مقاله از سلسله مقالات «معرفت خدا» پس از نقل روایاتی از ابن ابی‌جمهور و مفضل، در بیان آنها می‌نویسد:

امام علی (ع) در این حدیث شریف به خوبی بیان کرده است که خدایی که عقل از رسیدن به او عاجز و ناتوان است، از جهت دیگر روشن و واضح است که احدی در او شک و شبهه‌ای ندارد... جالب آن است که امام علی (ع)... عقل را به عنوان مثل در مورد معرفت خداوند سبحان بیان می‌دارد. گویی امام معصوم علی (ع) می‌خواهد به مخاطب بفهماند: مپندارید که همه چیز را باید به حیطة شناخت عقلی خویش درآورید و بخواهید با عقل محدود خود به خدای حقیقی و واقعی راه یابید؛ زیرا هر چه شما در حدّ عقل خویش بشناسید، معقول شما خواهد شد نه خالق آن.

... بنابراین همان سان که شناخت عقل به وجدان خود عقل صورت می‌گیرد، معرفت خداوند سبحان هم به وجدان خود او تحقق می‌یابد.^۱

و پس از نقل احادیث فطرت عقول بر توحید می‌نویسد:

... یعنی خدای تعالی به هنگام خلقت موجودات، آنها را از نور عقل بهره‌مند کرد و با وجود عقل، آنها را به معرفت خویش مَفْطُور ساخت.^۲

و در جای دیگر با استناد به حدیثی از امام رضا (ع) می‌نویسد:

امام رضا (ع) در این حدیث شریف، نقش عقل و فطرت را در معرفت خداوند سبحان بیان داشته و تصریح کرده است که عقد قلبی معرفت خداوند به توسط عقل صورت می‌گیرد. و با فطرت، حجّت او بر خلق تمام می‌شود... این دلالت دارد که اگر خداوند سبحان نفس خویش را به انسان معرفی و او را مَفْطُور به معرفت خویش نمی‌کرد، عقل هم در این جهت کفایت نمی‌کرد و انسان با نور عقل خویش به معرفت خدای تعالی راه نمی‌یافت و با وجود معرفت فطری (یعنی تعریف خداوند نفس خویش را به بندگان) است که عقل انسان را به پیروی از فرمانهای او موظف می‌کند و تسلیم، خضوع و خشوع و بندگی در مقابل او را بر انسان لازم و واجب می‌شمارد.^۳

ایشان با استناد به بیش از هشت دسته از آیات قرآن کریم و شانزده حدیث

۱. سفینه، شماره ۷، ص ۶۰. ۲. سفینه، شماره ۱۴، ص ۱۷.

۳. سفینه، شماره ۱۴، ص ۱۲.

صریح از منابع معتبر شیعی، فطری بودن معرفت خدا را اثبات کرده است. همچنین با بررسی معنای لغوی لفظ «فطرت» نتیجه می‌گیرد که «فطر» به معنای شروع کردن است (شماره ۱۳، ص ۱۶ و ۱۷) و با پیوند دادن معنای لغوی واژه «فطر» با آیه فطرت و استناد به روایاتی که در تفسیر آن نقل می‌کند، می‌نویسد:

پس آیه شریفه - با توجه به روایاتی که در تفسیر آن نقل گردید - به این معناست که خداوند سبحان، همه انسانها را به هنگام خلقت شان، بر معرفت خویش مفسور کرده است؛ زیرا معنای لغوی فطرت، ابتدا و شروع کردن امر است. بدین رو، فطرت معرفت توحید و اسلام و معرفت خدای سبحان، از همان هنگام خلقت انسانی آغاز گشته و با حقیقت وجودی انسان آمیخته شده است و انسان هیچ‌گاه از آن برکنار نبوده است.^۱

ایشان جهت تبیین نقش انبیاء در معرفت خدا می‌نویسد:

بر اساس روایات معتبره، خداوند سبحان به عمد در این دنیا بندگان را از معرفت خویش غافل ساخته و پرده فراموشی بر آنها انداخته است. اراده الهی بر این است تا این پرده غفلت و فراموشی توسط پیامبرانش کنار زده شود و خدای تعالی به واسطه انبیاء و رسولان بر بندگان ظاهر و هویدا گردد.^۲

و نیز می‌نویسد:

معرفت فطری بدین معنا نیست که همه انسانها با داشتن آن خود به خود، به خدا ایمان آورند؛ بلکه انسان به هنگام تولد، اصل معرفت را با خلقت خویش به همراه دارد؛ ولی از آن معرفت غافل گردیده، از آن رو [که] خداوند سبحان بر او فراموشی عارض کرده است... اما آن‌گاه که تعالیم انبیای الهی و دعوت آنان بر ایشان می‌رسد، متوجه او می‌شوند.^۳

همچنین قسمتی از خطبه اول نهج البلاغه را نقل می‌کند، که در آن آمده است: خداوند از میان فرزندان آدم، پیامبرانی برگزید... آن‌گاه که اکثر خلق پیمانی را که

۲. سفینه، شماره ۱۳، ص ۲۳.

۱. سفینه، شماره ۱۳، ص ۲۰.

۳. سفینه، شماره ۱۳، ص ۳۲.

با خدای خویش بسته بودند، دگرگون کرده... و از عبادت او بریده بودند. پس خدای تعالی رسولان خویش را در میان آنان برانگیخت و پیامبران خویش را پشت سر هم، به سوی شان فرستاد تا پیمان فطرتش را از آنان بستانند و نعمت فراموش شده‌اش را به یادشان بیاورند و با تبلیغ، حجت را بر آنان تمام کنند. می‌بینیم که مولف محترم مباحث «فطری بودن معرفت»، «نقش انبیاء و اولیاء الاهی در یادآوری معرفت فراموش شده» و «نقش عقل در قبال دریافت معرفت» را به روشنی تبیین کرده و هیچ ابهامی در این زمینه باقی نگذاشته است. حال از ناقد محترم می‌پرسیم:

آیا اینکه خداوند، خود را به موجود عاقل معرفی کرده تا وی در قبال دریافت این معرفت، خود را موظف به تسلیم و خضوع بداند؛ با این نکته که خداوند هرگز به حیطة شناخت عقل در نمی‌آید تا معقول انسان گردد، ناسازگار است؟ آیا این حقیقت که عقل نمی‌تواند معرفتی از خداوند سبحانه برای بشر ایجاد کند، با این سخن که خداوند خود را به انسان عاقل می‌شناساند و آن‌گاه، انسان عاقل - با دریافت معرفت او - مؤمن یا کافر می‌شود، در تناقض است؟ آیا نقش انبیاء در تذکر به معرفت فطری خداوند، با ناتوان بودن ایشان در ایجاد معرفت، تعارض و تنافی دارد؟

باید دانست که معرفت بخشی به عاقل، با کسب معرفت توسط عقل تفاوت دارد. همچنین غفلت از معرفت بدون تذکر انبیاء امری است و ایجاد معرفت توسط ایشان امری دیگر. پس هرگز تناقضی در گفتار مؤلف مشاهده نمی‌شود. آنچه از این نقد به دست می‌آید تنها شتابزدگی و سطحی‌نگریِ ناقد محترم در مقاله «ساز و کار معرفت بخشی خداوند» است؛ نه نارسایی مبنایی مولف مقالات «معرفت خدا» در نظریه‌پردازی.

در مقاله «معرفت و هدایت، فعل خداست» سعی شده معرفت خداوند با معرفت سایر امور تفکیک شود. در برخی روایات، معرفت به طور مطلق صنع خدا شمرده شده است؛ و از سوی دیگر، تفاوت معرفت خدای سبحانه با شناخت امور

دیگر بسیار روشن است. مولف در توضیح و تبیین این گونه از احادیث نسبت معرفت به خداوند، آنها را در هر دو حوزه بررسی کرده است. از نظر ایشان، معرفت خداوند به طور مستقیم و بی هیچ واسطه‌ای، به صورت قهری به همهٔ بندگان - اعم از مومن و کافر - عطا می‌شود؛ اما برای دستیابی بندگان به شناخت سایر امور، ابزار و آلاتی برای انسان قرار داده شده و سنت خداوند بر آن تعلق گرفته که بنده از طریق این اسباب به شناخت آنها دست یابد.

مولف در برقراری نسبت معرفت این امور به خداوند متعال، یادآور می‌شود که ممکن است این نسبت به دلیل اعطای ابزار شناخت آن امور باشد. همچنین دو نکته دیگر نیز در این مبحث بیان شده است: اول اینکه جعل اسباب، هرگز به معنای علیت نیست تا همچون اعتقاد یهود، دست قدرت خداوند را بسته بدانیم. نکته دوم که در تمام مقالات مولف مورد تأکید قرار گرفته، این است که تمام قوای ادراکی بشر، نمی‌توانند خدای سبحان را به حیطة درک خود درآورند؛ چرا که در این صورت، خداوند، مخلوق آن قوه و محدود به آن می‌شود؛ نه خالق آن. پس معرفت خداوند، از این جهت نیز با سایر معارف متفاوت است، یعنی اساساً جعل ابزار برای دستیابی به این معرفت نیز محال است، پس قهراً راه نیل به شناخت خداوند، منحصر به اعطای معرفت از سوی خود اوست.

اما ظاهراً ناقد محترم در این بحث با ابهاماتی مواجه بوده و مطالبی را که تمام مبانی آن بر پایه معارف اهل بیت علیهم‌السلام استوار گشته، با نظریه کسب اشعری پیوند می‌زند. وی در مورد شناخت غیر خدا می‌نویسد:

اگر نقش ابزار را می‌توان پذیرفت و در عین حال فعل را صنع مستقیم خدا دانست، این مطلب چه تفاوتی در مسأله ایجاد کرد که از ابتدا جز خداوند هیچ چیز را در پدید آوردن معرفت موثر نمی‌دانستید؟ آیا واقعاً واسطه واسطه است؟ پس مستقیم بودن کجاست؟ و اگر واسطه بی‌تأثیر است، پس چه نیاز به آن است؟

روشن است که هیچ یک از این پرسش‌ها متوجه مقاله نیست، چرا که مولف

هرگز تمام معرفت‌ها را صنع مستقیم خداوند ندانسته است؛ بلکه بر اساس احادیث معصومان علیهم‌السلام تصریح کرده که همه معارف از ناحیه خدا به ما داده می‌شوند، لکن خداوند برای اعطای برخی معارف، طبق سنت خویش اسباب و آلاتی قرار داده است و شناخت آن امور به وی عطا نمی‌شود، مگر این که بشر از آنها بهره‌گیرد. امور حسی و معقولات از این قبیلند؛ یعنی تا بشر حس خود را برای درک محسوسات و عقل خود را برای شناخت معقولات به کار نگیرد، هیچ معرفتی در این حوزه‌ها به وی عطا نمی‌شود. اما در مورد خداوند، وساطت هر امری نفی شده است. به علاوه مؤلف احتمال دیگری را در این زمینه مطرح می‌کند و می‌نویسد:

ممکن است در این گونه امور بگوییم، نسبت فعل معرفت به خدا در این امور بدان جهت است که او اسباب و آلات آن فعل را برای ما فراهم کرده است؛ نه اینکه خود او آن فعل را در ما پدید می‌آورد.

مشاهده می‌شود که در هر دو احتمال، تفاوت نسبت معرفت به خداوند در زمینه معرفت الله و سایر امور، به وضوح و روشنی بیان شده و مؤلف به تأثیر اسباب در بهره‌مندی از شناخت در برخی امور تصریح کرده است. بد نیست ناقد محترم یک بار دیگر آن سلسله مقالات را مرور کنند تا این تصریحات را ببینند. ناقد محترم در ادامه می‌نویسد:

چنانچه مشهود است، موضع نفی کنندگان اصل علیت، مبنای ادعا قرار گرفته و برای تأمین قدرت خداوند به نفی تأثیر علل واسطه، گرایش ابزار شده است! متکلمان اشعری... همان‌ها هستند که سنت لایتغیر و لایتبدل الهی را به «عادت» تغیر و تبدل فرو می‌کاهند و در سخن فوق، واژه «به طور معمول» تعبیری از کاربرد «عادت» است به جای «سببیت» اسباب طبیعی.

در مورد اینکه آیا مؤلف مقاله تأثیر علل واسطه را در بهره‌مندی از معرفت نفی می‌کند یا خیر، پاسخ داده شد. تأکید می‌کنیم که رجوع مجدد و دقت بیشتر در مطالعه این مقالات برای ناقد محترم بسیار ضروری است. اما بسیار عجیب است که

قائلان به مشیت ازلی و ضرورت علی چگونه دیگران را متهم به جبر می‌سازند و خود را از این عقیده مبرا می‌دانند؛ مگر نه این است که معتقدان به ضرورت علی و مشیت ازلی، در حقیقت خدا را از امور فارغ دانسته و به بسته بودن دست او قائل شده‌اند. و مگر نه این است که بر اساس علیت فلسفی، همه موجودات ممکن، حتی افعال اختیاری مستقیم یا با واسطه، فعل واجب الوجود و معلول اوست؟^۱ آیا اعتقاد به حاکمیت قدرت و سلطه خداوند در همه امور، به معنای نفی اسباب و اعتقاد به جبر است؟! یا بر عکس در متون وحیانی - قرآن و روایات نورانی اهل بیت علیهم‌السلام - ضمن تأکید بر آن، عدم امکان تغییر در نظام امور، نفی و از آن به عنوان قول به بسته بودن دست خدا یاد شده است؟

ناقد به عنوان تهافتی دیگر عبارات مولف را در مورد نور علم و عقل نقل می‌کند و سپس می‌نویسد:

این عین سخن اشاعره در پردازش نظریه کسب است که عطای کلی قوه از خداست، اما انتساب فعل به بنده از سوی خویش است، بدون اینکه هیچ تأثیری از بنده در ایجاد فعل باشد!

عجب این ادعا است که نور علم و عقل هست و کاشفیت آن‌ها هم هست اما معلوم نامکشوف است!

مضاف بر این حتی نور علم خدا دادی هم از شناخت خود خداوند عاجز است!

درباره اینکه آیا گفتار مولف عین سخن اشاعره است یا ضرورت علی و مشیت ازلی - که از اصول مسلم فلسفه است - مطالبی بیان شد، اما معلوم نیست که ناقد از کدام مطلب مقاله چنین برداشت کرده که «نور علم و عقل هست و کاشفیت آن‌ها هم هست اما معلوم نامکشوف است!» مولف محترم تصریح می‌کند که: «عطای نور

۱. مرحوم علامه طباطبایی در این باره می‌نویسد: «پس هیچ چیز ممکن و موجودی غیر از واجب بالذات نیست، حتی افعال اختیاری، مگر اینکه فعل واجب بالذات و معلول اوست، یا بی‌واسطه یا با یک یا چند واسطه». ر.ک: نه‌ایة الحکمة، ج ۲، ص ۳۴۶-۳۴۸.

علم و عقل به معنای اعطای علم و معرفت به شیء خاص نیست و شناخت مضاف به شیء خاص، از ناحیه خود انسان با استفاده از عطای پروردگار صورت می‌گیرد».

در این عبارت نیز به نقش عقل در ادراک اموری که در حیطه ادراکی آن قرار دارد، تأکید شده است. همچنین از عبارت این حقیقت به دست می‌آید که نور علم و عقل غیر از معلومات و معقولات هستند و معلومات و معقولات توسط آن دو نور اعطایی کشف می‌شوند، بنابراین هرگز از عبارت استفاده نمی‌شود که معلوم با وجود نور علم نامکشوف است. شاید منشأ اشتباه ناقد آن است که وی، علم و عالم را یکی می‌داند در صورتی که در مبنای مؤلف، عالم غیر از علم است و به نسبت میزان بهره‌مندی از علم، معلومات برای وی کشف می‌شود.

عجز قوای ادراکی بشر از شناخت خود خدا نیز مطلبی است که هم در روایات به آن تصریح شده و هم خود عقل به عجز خود از درک خالقش حکم می‌کند و این موضوع در مقالات مؤلف به روشنی تبیین شده است.

ناقد با نقل عبارتی از مؤلف که تفاوت فعل خدا بودن معرفت را در دو حوزه شناخت خداوند و شناخت سایر امور بیان کرده است، مجدداً سؤالات پیشین خود را به صورت دیگری تکرار می‌کند و می‌نویسد:

تفاوت فعل خدا در دو موضع بر چه اساس است؟ معنای تفاوت و وجه تمایز چیست؟ چرا این معرفت استثنایی است؟ آیا از جانب خدا به عنوان فاعل چنین مانعی وجود دارد یا از جانب انسان به عنوان پذیرنده؟ آیا این مانع تکوینی است یا قراردادی و اعتباری؟ چگونه نور عین کشف است و معلوم در تاریکی و در پرده است؟ آیا این، جمع دو نقیض نیست؟

چنان که مشاهده می‌شود ناقد محترم در اینجا هیچ مطلب جدیدی ارائه نکرده و به تکرار مطالب پیشین خود پرداخته است. چون پیشتر پاسخ کافی در این باره ارائه شد، از تکرار آن پرهیز می‌شود. در مورد نحوه معرفت بخشی، نیاز یا عدم نیاز

به کسب استعداد و فراهم سازی زمینه تأثیر ایمان و کفر و اطاعت و عصیان در اعطای این معرفت، مجاز نبودن بشر برای کسب دانش خداشناسی، تأثیر نیایش در اعطای معرفت و واسطه تراشی، نیز توضیحات گذشته کفایت می‌کند؛ اما برای روشن تر شدن مسأله، تذکر به این نکته ضروری است که بر اساس روایات صحیح و صریح - که مؤلف در مقالات خود آنها را مطرح کرده - و نیز به حکم روشن عقل، ایمان و کفر یا اطاعت و عصیان پیش از معرفت، اساساً بی معناست. کسی که هیچ شناختی از خداوند ندارد، چگونه می‌تواند از او فرمان برد یا عصیانش کند، به او ایمان آورد یا کفر ورزد؟ همین طور نیایش برای طلب معرفت یا سبب سازی برای اعطای آن نیز فرع بر شناخت خداوند است. کسی که خدا را نمی‌شناسد، چگونه دست به راز و نیاز به درگاه او دراز می‌کند و از او معرفت می‌طلبد؟

اما مجاز نبودن کسب دانش خداشناسی برای بشر هم، اگر به معنای شناخت عقلی خداوند باشد؛ نه تنها عدم جواز آن بلکه عدم امکان آن روشن است، چنان که پیشتر بیان شد.

ناقد محترم در ادامه، تقسیم معرفت به اولی و ثانوی توسط مؤلف را مبهم دانسته و می‌پرسد:

آیا شکر از وسایط فیض است یا نه؟ آیا منافی با فعل مستقیم و صنع خداوند هست یا نیست؟ اگر نیست، چه تفاوتی بین وساطت آن با وساطت سایر واسطه‌ها همانند تعلیم و معلم ولو به نحو اقتضاء موجود می‌باشد؟
... اگر در مرتبه اول هیچ لزومی بر خداوند نیست، در مرتبه دوم چگونه است که لزوم بر خداوند حاکم است؟

وجود و لزوم بر فعل خداوند، یعنی پذیرش تأثیر اسباب و نفی صنع مستقیم خداوند در معرفت بخشی و این یعنی کَرّ الی مافر...

افزون بر این «لزوم» به چه معناست؟ آیا به معنای فلسفی یعنی لزوم علی و ضرورت و وجوب، می‌باشد؛ یا معنای جدیدی البته نهفته و ناگفته، منظور است؟...

آیا نفی لزوم و ضرورت در هر مرحله به چه انگیزه است؟ آیا برای تأمین قدرت مطلقه؟ آیا ضرورت ناشی از حکمت نیز منافی با قدرت است؟

اگر مراد ناقد محترم از واسطه فیض بودن شکر، به معنای ابزاری برای کسب معرفت خداوند باشد، مسلماً این معنا صحیح نیست. اما اموری که باعث شوند خداوند به کسی معرفت اعطا کند، هرگز با فعل خدا بودن معرفت، تعارض و تنافی ندارد.

در مورد لزوم اعطای معرفت به خداوند نیز باید گفت که چون بندگان ابتدائاً هیچ حقی بر خداوند ندارند، در نتیجه استحقاق دریافت معرفت را هم نخواهند داشت. البته اگر خداوند بخواهد به بنده‌ای تکلیف کند، لزوماً باید به وی معرفت اعطا کند، چون تکلیف بدون شناخت، محال و ناممکن است.^۱ اما در مرتبه دوم - چنان که مولف به روشنی بیان کرده - لزوم اعطای معرفت، اولاً از آن رو است که خداوند بر خود لازم کرده است؛ ثانیاً عقل به روشنی درمی یابد که فرق نهادن بین کافر و مؤمن ضروری است که یکی از راههای تحقق این فرق، ازدیاد معرفت برای مومن و منع آن از کافر است.

بعلاوه تأثیر برخی امور در اعطای معرفت از سوی خداوند با فعل خدا بودن معرفت تعارض ندارد. همین گونه، این موضوع که خداوند خود را ملزم کرده در صورت تسلیم بندگان بر معرفت ایشان بیفزاید، هرگز با فعل خدا بودن معرفت منافات نخواهد داشت. مولف در ذیل عنوان «هدایت و معرفت اولی و ثانوی» در مقاله «معرفت و هدایت، فعل خداست» با استناد به آیات و روایات به تفصیل به بیان مطلب پرداخته است به طوری که مطالعه دقیق آن هرگونه ابهامی را در این باره می‌زداید.

معنی «لزوم» در معرفت ثانوی نیز در مقاله مولف به روشنی تبیین شده است.

۱. این موضوع نیاز به تفصیل بیشتری دارد که به جهت رعایت اختصار به همین میزان بسنده می‌شود.

بنابر این به ناقد محترم توصیه می‌شود دوباره و با دقت بیشتری به مطالعه مقاله بپردازد.

نفی لزوم و ضرورت علی نیز از آن جهت است که پذیرش آن به جبر می‌انجامد تا آنجا که به ناچار باید انسان را مضطرب در صورت مختاران معرفی کنیم.^۱ و این تنها یکی از پیامدهای فاسد آن است.

ناقد محترم عقیده دارد که مؤلف با قول به عدم استحقاق بندگان برای دریافت معرفت ابتدایی، حکمت خدا را نابود ساخته است. اما اشاره نکرده که مرادش از حکمت چیست؟ افعال خداوند ممکن است حکمتهای مختلفی داشته باشد. پس لازم است که وی ابتداروشن سازد که منظورش از حکمت خداوند چیست؟ و قول به عدم استحقاق بندگان برای دریافت معرفت، با حکمت کدام فعل خدا و کدام یک از حکمتهای آن فعل ناسازگار است؟ البته نه تنها مؤلف مقالات بلکه هر موحدی می‌داند و معتقد است که تمام افعال خداوند، حکیمانه است. لذا چنانچه ناقد محترم منظورش را روشن‌تر بیان کند، پاسخ مناسب‌تری دریافت می‌دارد. اگر مراد از حکمت، عبودیت بندگان - به عنوان حکمت خلقت - باشد، روشن است که اعطای معرفت برای تکلیف بندگان به عبودیت ضروری است. اما اگر خداوند بر اساس حکمت دیگری انسانهایی بیافریند و از آنها تکلیفی نخواهد، آیا باز هم اقتضای حکمت او آن است که لزوماً به آنان معرفت عطا کند؟

ناقد محترم در قسمت دیگری از نوشته خود، بررسی آراء اندیشمندان توسط مؤلف را به نقد کشیده است. مقاله وی در این قسمت، از فضای گفتگوی علمی بسیار فاصله گرفته و بیشتر به شعار و جنجال پرداخته است. تنها اشکال علمی ای که در این بخش وجود دارد، پرسش‌هایی است که در مورد دو اطلاق معرفت مطرح کرده است. مؤلف مقاله «معرفت و هدایت فعل خداست» می‌نویسد:

۱. ر.ک: اسفار، ج ۶، ص ۳۱۲.

در روایات، از دو نوع معرفت یاد شده است. گاهی معرفت به عنوان فعل خداوند اطلاق گردیده است و گاهی به عنوان فعل بندگان و در حقیقت مؤمنان... معرفت به معنای دوم - یعنی تصدیق و اذعان و اعتراف و اقرار - در حقیقت معنای دیگری از ایمان است.

ناقد محترم در این باره می نویسد:

این که ایمان از چه مقوله‌ای است؟ آیا از سنخ شناخت و معرفت است یا از سنخ دیگری؟

بین اندیشمندان و محققان مباحث سودمند و ظریفی وجود دارد که نمی‌توان با مباحث معرفتی خلط نمود... افزون بر این، اگر هم ادعای نگارنده صحیح باشد، به یک سویه از آنها نظر دارد و نمی‌توان منظور روایات را منحصر به مطلوب نگارنده دانست...

باید دانست که مؤلف در مقاله خود با استناد به آیات قرآن و نه حدیث صحیح و صریح از اهل بیت علیهم‌السلام به روشنی تمام، این مطلب را بررسی و اثبات کرده که در برخی روایات به ایمان و تصدیق و اذعان و اقرار، معرفت اطلاق شده است. اتفاقاً محل این بحث همین جاست و عجیب است که ناقد می‌گوید: «نمی‌توان [این مطلب را] با مباحث معرفتی خلط نمود».

وی نمی‌تواند درستی مطلب مؤلف را رد کند، لذا می‌گوید: «نمی‌توان منظور روایات را منحصر به مطلوب نگارنده دانست». اما حتی اگر منظور روایات منحصر در این معنا هم نباشد، ناقد محترم پذیرفته است که معنای مراد مؤلف نیز از روایات استفاده می‌شود. همین مقدار برای بحث مؤلف کافی است، هر چند لازم است که ناقد محترم منظور خود را روشن‌تر بیان کند تا میزان تسلط وی بر این مباحث، آشکار گردد.

والسلام علی المهدی الذی یملأ الارض عدلاً و قسطاً
کما ملئت ظلماً و جوراً